

TRABZON ÖRNEĞİNDE ANADOLU NÜFUSUNUN DEMOGRAFİK BİLEŞİMİ VE TÜRKİYE’DE ULUS - İNŞASI

*Musa Yavuz ALPTEKİN**

ÖZ

Osmanlı Coğrafyasından Anadolu’ya gerçekleşen kitlesel göçleri araştıranlara göre, kabaca 1829 yılından Kurtuluş Savaşı sonrasına kadar devam eden süreçte Anadolu’ya 5-7 milyon civarı Osmanlı nüfusu naklolmuştur. 1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımında ülkenin nüfusu kabaca 14 milyon çıkmıştır. Söz konusu 5-7 milyon muhacirin doğal nüfus artışı hesaba katılmasa bile, 14 milyonluk nüfusun en az yarısını, Osmanlı Devletinin çeperdeki vatandaşlarının oluşturduğu saptanabilir. Dolayısıyla yeni Türk Devletinin nüfusu, eski Türk (Osmanlı) Devletinin Müslüman nüfusunun sıkıştırılmış, yoğunlaştırılmış ve hammanlanmış bir bileşimi olarak ortaya çıkar. Bugün “Türk Milleti” dediğimiz olgu bu *bileşimin* eseridir. Bu çalışmada sırasıyla: 1-Anadolu ve Trabzon nüfusunun göç etme sıklığı, 2-Son bir asırdaki göç yolları ve 3-Etnik köken, din ve bölge-dışı evliliklerin demografik dökümü, 4-Bütün bu demografik verilerin Türkiye’de Ulus-İnşa sürecine yansımaları incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Nüfusu, Anadolu Türk Nüfusunun Bileşimi, Anadolu Coğrafyasında Türk Milleti’nin Oluşumu, Göçler ve Etnik Oluşumlar, Türkiye’de Ulus-İnşası.

DEMOGRAPHIC COMPOSITION OF ANATOLIAN POPULATION IN TRABZON IN THE TRANSITIONAL PERIOD AND NATION- MAKING IN TURKEY

ABSTRACT

According to researchers who explore mass migrations from Ottoman geography to Anatolia, around 5 to 7 million Ottoman population was transferred to Anatolia within the period roughly from 1829 continuing to post Turkish War of Independence era. In the first census conducted in 1927, population of the country was roughly 14 million. Even if these 5 to 7 million immigrants’ natural increase of population is excluded, it can be detected that at least half of this 14 million population were composed of Ottoman Empire’s subjects at its periphery. Accordingly, the population of new Turkish State was a compacted, condensed composition of old Turkish (Ottoman) State’s Muslim

* Doç.Dr., KTÜ Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, TRABZON.
m.yavuzalptekin@gmail.com

population. Today, the phenomenon which is named as “Turkish Nation” is the work of this composition. In this study, 1- Immigration frequency of Anatolian and Trabzon population, 2- Migratory routes in the last century and 3- Demographic data on ethnicity, religion and exterritorial marriages 4- All these demographic data’s reflection to the process of nation-building in Turkey will be respectively investigated.

Keywords: Turkish Population in Anatolia in the Ottoman Era, Formation of Turkish Nation in Anatolia, Immigrations and Ethnic Formations, Nation-Making in Turkey

Giriş: Tarihsel Arka Plan

Anadolu’nun demografik yapısı dünyanın en hareketli demografilerinden birisidir. Asya, Afrika ve Avrupa kıtaları arasında geçiş noktasında bulunması, bu hareketliliğin temel belirleyeni olmuştur. Eski Anadolu uygarlıkları olarak bilinen Hititler, Lidyalılar, Firikler, Urartular da aslında buraya dışarıdan gelmiş göçmen toplumların kurdukları uygarlıklardır. Bunların her birinin Anadolu’nun demografik yapısına önemli ölçüde katkı yaptıklarına şüphe yoktur. Bu katkı bazen yeni nüfus ilave etmek, bazen kendi içinde nüfus mübadelesine sebep olmak, bazen de belli bir nüfusu tümüyle sürmek veya yok etmek şeklinde tezahür edebilmiştir. Bu uygarlıklardan başka, Anadolu demografisini belirleyen en önemli siyasi ve kültürel oluşumlar anlamında uygarlıklar Roma, Bizans, Pers, Sasani, Abbasi, Selçuklu ve Osmanlı uygarlıklarıdır. Bu yedi uygarlıktan ilki paganist, ikincisi Hıristiyan, üç ve dördüncüsü Mecusi ve sadece son üçü Müslüman ve yalnız son ikisi Türk menşelidir. Anadolu’nun son iki bin yılına damgasını vuran bu uygarlıklardan Müslüman ve Türk olanların hâkimiyeti diğerlerine göre daha uzundur. Nihayet bu hâkimiyet son döneme hitabetmek ve günümüz Anadolusunun etnik, demografik ve kültürel durumunu belirlemek açısından çok daha belirleyici bir dönemdir.

Her ne kadar, Anadolu coğrafyasının en az 10 bin yıldır insan topluluklarıyla meskûn halde olduğu, bu süre boyunca yerleşik hayatın var olduğu, tarım ve ticaretin yapıldığı biliniyorsa da,¹ bu en eski Anadolu nüfusunun, günümüz Anadolu nüfusu içerisindeki payı bilinmemektedir. Takdir edilebileceği üzere, bu konu üzerinde ancak belli bilgilere dayalı olarak tahminlerde bulunmak mümkün olabilir. Bu anlamda bu tahmini yapmaya yardımcı olabilecek eldeki en somut ve geriye doğru en eski kayıt Osmanlı kayıtlarıdır. Bugün Türkiye’de idari olarak var olan 81 il ve 957 ilçe bir kenara bırakılırsa, Osmanlı arşiv beldelerinden özellikle tahrir defterlerinde, kabaca 500 yıl öncesinde Anadolu’daki köy yerleşimlerinin en azından üçte ikisi kadarının yine mevcut olduğu, dolayısıyla bugünkü köy nüfusunun yarısı kadarının o gün de mevcut olduğu söylenebilir. Şehir ve kasabalarda ise önce Rum, Ermeni,

¹ Geniş bilgi için bakz. Bilge Umar, *İlkçağda Türkiye Halkı*, İstanbul 1999.

Süryani, Fars ve Yahudiler daha sonra ise, bunların azalan nüfuslarıyla birlikte Türkler bulunmaktaydı. Gerek kırsalda ve gerek şehir ve kasabalarda göçler ve “Türkleşme” yoluyla Türk nüfus baskın hale gelmiştir.

Anadolu’daki Türk varlığını Milattan önceki yüzyıllara, hatta binyıllara taşıyan birçok yaklaşım mevcut ise de² Ziya Gökalp’in metodunu esas alarak, söz konusu varlığı bugünden geçmişe doğru giderek incelemek çok daha doğru olacaktır. Konuya bu metotla bakınca Anadolu Selçukluları toplumsal örgütlenmesi öncesi dönem son derece önem kazanmaktadır. Bu dönem bilindiği üzere, Anadolu’daki mevcut Türk nüfusunun bilinen en eski kaynağını temsil eden ve Orta Asya’dan Anadolu’ya yönelip, kabaca 10.yy.da başlayan ve 13.yy.da son bulan Türk göçlerini kapsar.

Fransız tarihçi, müsteşrik ve Türkiyatçı Claude Cahen, bu konuyla ilgili en derinlikli ve en itibarlı çalışmaları yapan bilim adamlarının başında gelmektedir. Kendisi, birçok diğer eserinin yanı sıra konuyla doğrudan ilgili bulgu ve yorumlarını *La Turquie pre Ottomane* isimli eserinde yayımlamıştır.³ Cahen, Türklerin Anadolu’ya göçlerini ve bu göçler sonucunda Anadolu’daki etno-demografik durumu üç maddede şöyle açıklamaktadır: İlk olarak, “...Türkler Anadolu’ya sızmaya başladığı sırada bazı istisnai yerler dışında bölgenin bütününde nüfus çok azdı. Fetihler sürerken bölgeden kaçanlar, katliamlar veya tutsak alınanlar nedeniyle bu nüfus daha da azalmıştı. İkincisi, Anadolu’daki nüfusu oluşturan unsurlar bir birinden çok farklıydı. Toplam sayıları tabii ki yeni göçmenlerden çok fazlaydı, ama yeni göçmenler nüfusun dağılık unsurlarının her biriyle karşılaştırıldığında, yani terazinin bir kefesine gelenlerin yayılma gücü, diğerine Anadolu nüfusunu oluşturan unsurların direnme gücü konulunca, sayısal eşitsizlik önemini yitiriyordu. Rum bölgeleri, Ermeni bölgeleri ve benzeri vardı, ama Türkler her tarafta vardı. Üçüncüsü, Orta Asya’dan gelen Türklerin en büyük bölümünün Azerbaycan ve Anadolu’ya yerleştiklerine dair en ufak bir şüphe yoktur ve Anadolu’ya yerleşenlerin sayısı Azerbaycan’a yerleşenlerden fazladır.” Türkler Arap ülkelerinde ya da Orta ve güney İran’da bulamadıkları, alıştıkları yaşam koşullarına çok benzer yaşam koşullarını Anadolu’da bulmuşlardı.⁴

Bir istilanın etnik etkisini, anlık statik bir olgu olarak düşünemeyiz. Bu olguda önemli olan yalnızca göçmenlerin sayısı değil, onların sosyoekonomik durumu ve özellikle evlenme ve doğum açısından, yerleşik halklarla yeni

² Ekrem Memiş, *Eskiçağda Türkler*, Konya 2005, s. 73-93.

³ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2000. Cahen, eserini *La Turquie pre Ottomane* başlığıyla, yani kabaca *Osmanlılardan Önce Türkiye* ismiyle 1988’de yayımlamasına rağmen, kitabı Türkçeye çevirip, Türkiye’de yayımlayan Tarih Vakfı Yurt Yayınları, kitabın ismindeki *Türkiye* ibaresi yerine *Anadolu*’yu ikame ederek, Cahen’i “tashih” etme ihtiyacı hissetmişler, ne var ki Cahen, bu “düzeltmeyi” görmeden 1991’de hayata veda etmiştir.

⁴ Cahen, a.g.e., s. 99-100.

gelenlerin ilişkileridir. Yeni gelenlerin egemenliği altına giren yerleşik halklarda tutsaklık veya umutsuzluk, doğumu azaltan bir etki yaratırken, istilacı halklarda geleceğe daha güvenle bakmayı, bolluğa ve başarıya çocuklarının sayısının artmasıyla ulaşılabileceğine inanmayı getirir; dolayısıyla yerli halkın aksine doğumlar çoğalır. Yerli halklarla çeşitli yöntemlerle evlilikler ve savaş esirlerinin bu topluma katılımı da nüfusu artırıcı etki yapabilecektir. Bu gelişmeleri sayısal veri olarak saptamak ve daha belirgin anlatabilmek imkânsızdır. Bu tespitlerimiz belirsizlik de taşısa ve bazı durumlarda hiç şüphesiz doğruyu tam aksettirmese de, muhtemelen gelişimin genel yapısına uymaktadır. Bu ırk karışımının sonucu olarak, Türk tipinin de kısmen değişmiş olması doğaldır. Ancak bu değişme doğan çocukların Türk olduklarına inanmalarına ve başkalarının da onları Türk kabul etmelerine engel teşkil etmemiştir. Yaptıkları savaşlar ve bu savaşlardaki kayıplarının çokluğu, egemen halk grubunun etnik üstünlüğünü bazı durumlarda tehlikeye düşürebilir. Bu durum Kuzey Afrika’da Vandalların, incelediğimiz dönemden bir süre sonra daha az oranda da olsa Moğolların başına gelmiştir. Ancak, Anadolu Türkleri için savaşlar yöresel veya geçici de olsa hiçbir zaman böyle bir sonuca neden olacak sürekli ve fazla zayıflatıcı olmamıştır. Ayrıca dengeyi sağlayacak diğer etkenler de her zaman mevcut olmuştur.⁵

Her ne kadar Selçuklular orada devlet kurduktan sonra hiçbir siyasal anlamı kalmamasına rağmen Müslüman yazarlar Anadolu’dan, “Rum/Roma” diye söz etmeye devam etseler de, 1190 tarihli Haçlı Seferi vakayinamesinden itibaren Batılı yazarlar bu ülkeden, Türk egemenliği altına giren hiçbir ülkeye vermedikleri bir adla “Turchia” (Türkiye) diye söz etmeye başlamışlardır. 13. yy.ın ortalarında yaşamış bulunan Dominikli diplomat ve Papa tarafından Moğollara elçi olarak gönderilen Simon de Saint Quentin bu nitelendirmeyi sistematik hale getirmiştir. Anadolu’da “Türkleşme” yoğunluğu ne olursa olsun ve bu “Turchia”nın sınırları ne kadar belirsiz olursa olsun, çağdaşlarının gözünde Anadolu’nun Türk niteliğinin, ülkenin bütününe damgasını vurmuş olduğu kesindir. Bu arada söylenmesi gereken bir diğer husus da Moğol döneminden önce Anadolu’nun Türk Müslüman halkı arasında bu Türk olma duygusunun açık seçik belirginleşmemiş olmasıdır.⁶

Büyük olasılıkla coğrafi açıdan “Türkleşme” her yerde aynı yoğunlukta değildi. Özellikle sınırlardaki olayları anlatan vakayinamelerden de anlaşılacağı gibi, siyasal açıdan Türk olan bölgelerin kuzey ve batıda Rumlarla, güneyde Ermenilerle sınır bölgelerde “Türkleşme” çok yoğun yaşanmıştı. Anadolu’nun iç bölgelerinde de bir Türk nüfusu olduğu kesindir. Eğer bundan şüphe duyuluyorsa, kanıtlayacak pek çok delil vardır. Ancak, gerçek Türkmen unsurunun, gerek kendi istekleri, gerekse olayların zorlamasıyla sınır bölge-

5 Cahen, *a.g.e.*, s. 100.

6 Cahen, *a.g.e.*, s. 100-101.

lerinde yoğunlaştıkları bilinmektedir. Sanki bu yerlerin yerli dildeki adlarını hatırlayan hiç kimse kalmamış gibi, Bizanslı yazarlar da bunların yaşadıkları bazı yörelerin isimlerini Türkçe olarak verirler. Diğer yandan kırsal alanların Türkleşmesi esas olarak Türkmenlerin eseridir.⁷

Selçuklu dönemi Türkiye’inde, oranlar yer yer değişebilmekle birlikte hemen her yerde nüfusun çoğunu oluşturanlar yine Türk olmayan nüfustu. Bu nüfusun tamamı öldürülmüş veya göç ettirilmiş değildi. Bunlar özellikle Kapadokya ve Ermenistan’da yaşamaya devam ettiler. Anadolu’nun batı ucundaysa Bizanslılar, savaşlarda Türkleri mağlup etseler bile yöre halkını yanlarında alıp götürdüler. Bu uygulama, anılan yörelerde “insansız bölgeler” oluşturdu ki, bu durum Türkmenlerin yerleşmesi için büyük bir kolaylık sağladı. Daha ayrıntılı bir şekilde ifade etmek gerekirse, kırsalda Hristiyanlar çoğunluktadır. Fakat vakfiyelerin de göstermiş olduğu üzere, hem kırsal ve hem de şehirlerde Türkler ve eski Anadolu nüfusu bir arada yaşamaktadır. Birlikte yaşam birçok ortaklık üretmiştir. Bunların en kayda değer olanı etnik gruplar arası evliliklerdir. Chan’e göre bu evlilikler kesinlikle Türklerin Türklüklerini yitirmelerine sebep olmamıştır. Ona göre, etnik gruplar arasında karışma kesinlikle vardır, fakat bu karışma daha ziyade Türkleşmeden yana bir sonuç vermiştir. Eriyen taraf Türk tarafı değil diğer gruplar olmuşlardır. Çağdaş Türkiye’deki etno-demografik durum ve Anadolu’daki köy isimlerinin önemli bir bölümünün 24 Oğuz boyuna işaret etmesi, zaten bu bilginin en somut delili durumundadır.⁸

Köy isimlerinin demografik yapı ile ilgili bilgi veren önemli bilgi kaynaklarından olduğuna şüphe yoktur. Faruk Sümer’e göre, 16.yy.da Türkiye’de köylerin 899 tanesi 24 Oğuz boyundan birisinin adını taşımaktaydı. Bu sayı günümüzde azalarak 439’a düşmüştür.⁹ Her ne kadar elde veri bulunmasa da, 16.yy.dan önce bu sayının daha yüksek olması muhtemeldir. Günümüz Türkiye’inde 35 bin köy bulunduğu dikkate alınırsa % 3’ü kadarının isimlerinin 24 Oğuz boylarından birisinin adını taşıdığı görülecektir. Bu oran Çankırı gibi bazı illerde % 10’u; Ankara, Aydın, Bursa, Kastamonu ve Kütahya gibi bazı illerde ise % 20’yi geçebilmektedir.¹⁰

Elbette bu verilerin, Türkiye’deki Türkçe yer adlarının sadece cüzi bir kısmının Oğuz boy adlarına istinaden oluşturulduğu dikkate alınarak değerlendirilmesi gerekecektir. Türkiye’de birçok köy ve beldede Türkler, Türkmenler

⁷ Cahen, *a.g.e.*, s. 101.

⁸ Cahen, *a.g.e.*, s. 101-104.

⁹ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul 1999, s. 427; Ayrıca bkz. Hüseyin Nihal- Ahmet Naci, “Anadolu’da Türklere Ait Yer İsimleri”, Çev. Veysel Usta-Ercan Demir, *Turan İlim, Fikir ve Siyaset Dergisi*, S: 3, (2005), s.175-184.

¹⁰ Çankırı için bakz. B. Ünal İbret, “Çankırı’daki Köy Adları Üzerine Coğrafi Açından Bir İnceleme”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, S: 7, Ocak 2003, s. 76. Diğer iller için bkz. Osman Gümüşçü, “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Oğuz Boy Adlı Yerleşmeler”, *Türkler*, C: VI, s. 358-364.

ve Yörükler homojen halde yaşamasına rağmen yer isimlerinin Oğuz boylarına dayanmadığı, hatta bazen Türkçe bile olmadığı bilinen bir gerçektir. Nitekim Trabzon'un Şalpazarı ilçe merkezi ve 30 köyünde yaşayanların tamamı Çepni Türkü olmalarına rağmen, köylerin hiçbirisinin ismi doğrudan "Türk", "Oğuz" ve "Çepni" gibi boy adlarından birisi olmadığı veya bu kelimeleri içeren bir isim olmadığı için bu tür çalışmalarda ne Şalpazarı ilçe merkezi ve ne de köyleri konu edilir. Oysa burada yaşayan nüfusun tamamının Çepni Türkü olduğu bilinen bir gerçektir.¹¹ Türkiye'deki il, ilçe ve köylerin önemli bir kısmı bu durumdadır. Hatta bazı durumlarda yerleşim isimleri Türkçe bile olmayabilmektedir. Mesela Anadolu'da birçok yerde "Pulur" isimli yerleşim vardır. Bu isim Ermenice "tepe" anlamına gelen Ermenice bir kelimedir.¹² Oysa bugün bu isme sahip yerlerden hiç birinde Ermeniler meskûn değildir. Mesela Bayburt'a bağlı Pulur beldesinde Ermeni bulunmadığı, yaşayanların tamamı Türk asıllı olduğu gibi, burada meskûn nüfusun önemli bir bölümü de Oğuzların Bayındır boyuna mensup Akkoyunlulardır. Benzer bir şekilde "Isparta" ismi Türkçe değil, muhtemelen Yunancadır. Fakat bu ilimizde yaşayan insanların ekseriyeti Yörük Türküdür. Bu örnekler çok daha fazla artırılabilir.

"Uzun Zamanlar"ın Tesiri ve Osmanlı Devleti Etrafında Yapılan Sosyal Oluşum

Uzun yaşayan imparatorluklar, günümüz ulus-devletlerinin aksine, planlanmamış bir şekilde de olsa, üzerlerinde yüzyıllarca hükümler oldukları toplumların dönüşümüne sebep olmuşlardır. Roma için dile getirilen "orbis romanus" yakıştırmaları, her ne kadar siyaset ve ekonomi merkezli, "Roma Yurdu" anlamında bir kavram idiyse de, Akdeniz'in bir "Roma Gölü" haline gelmesiyle zaman içinde ortaya çıkan bir "Akdeniz Kültürü"ne işaret ettiğine ve toplumsal bir oluşuma atıf yaptığımıza da şüphe yoktur.¹³ F. Broudel'in kitaplarındaki *Akdeniz* vurgusu tamda bu yüzdendir.

Klasik bir imparatorluk olmasa da, yakın dönemde yaşanmış olan Sovyet tecrübesi de aynı olgunun cümlesinden sayılabilir. Özellikle Kruşçev'in ortaya attığı "Sovyet Ulusu" (Sovjetski Narod) kavramı, Sovyet hâkimiyeti altındaki etnik farklılıkların, en azından üst kimlik anlamında bütünleşmesini esas alan bir yaklaşımı imliyordu.¹⁴

Benzer durum klasik bir imparatorluk olan Osmanlı Devleti için de geçerliydi. Nitekim 19.yy.ın başları itibariyle Osmanlı İmparatorluğu hala

¹¹ Ferudun Emecen, *Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi: Şalpazarı-Beşikdüzü*, Trabzon 2010.

¹² Umar, *a.g.e.*, s. 9.

¹³ Geniş bilgi için bak. Henri Prenne, *Ortaçağ Kentleri*, Çev. Şadan Karadeniz, İstanbul 2002, s. 11-17.

¹⁴ Geniş bilgi için bkz. Şener Aktürk, *Almanya, Rusya ve Türkiye'de Etnisite Rejimleri ve Milliyet*, İstanbul 2015, s. 228-260.

dünyanın en geniş topraklarına ve en kalabalık nüfusuna sahip siyasi ve sosyal oluşumlarından birisi konumundadır. Bu tarih itibariyle Balkanlarda beş, Ortadoğu'da dört ve Kafkasya'da ise üç yüz yıllık bir maziye sahiptir. Bu süre içerisinde oluşan dini, siyasi, hukuki, kültürel, ekonomik ve psikolojik bağlar gereği Osmanlı toplumunun farklı etnik kökenlerinden gelen toplulukları diğerlerine karşı kendi aralarında yardımlaşma yoluna başvurmuşlardır. Bu yardımlaşmanın uç ve son örneği de savaş halinde hayat hakkının devamını sağlama noktasındaki yardımlaşmadır. 19 ve 20.yy. boyunca bu hakkın diğer anlamı, bütün bu çevredeki Müslüman Osmanlı tebaasının Osmanlı Devleti'nin ve onun kurucu unsuru olan Oğuz Türklerinin merkez vatani konumundaki Anadolu'ya göç edip, orada yerleşebilmesine izin verilmesi şeklinde tezahür etmiştir.

Kemal Karpat 19-20.yy.da Anadolu'ya gerçekleşen göçleri sekiz başlıkta özetlemektedir. İlk göç dalgası, 1828-29 Rus-Osmanlı Savaşı sırasında Kırım, Kafkasya ve Balkanlarda yaşayan Müslümanların, Anadolu ve Rumeli'ye göçleridir. Ayrıca 1830 ve 1848-50 yıllarında Polonya ve Macar asıllı kimselerden oluşan siyasi elit grupları ve ihtilalciler Osmanlı Devleti'ne göç etmişlerdir. İkinci göç dalgası, 1853-56 tarihleri arasında yaşanan Kırım Savaşı süresince Dobruca'dan, kuzeydoğu Bulgaristan'dan ve bilhassa Kırım'dan gelen göçler. Üçüncü göç dalgası, Şeyh Şamil'in Rus işgaline direnişinin 1859'da sona ermesiyle Çarlık idaresinin Kafkasları "emin" bir bölge haline getirmek için aşiretleri Kuban Ovasına yerleştirmek veya Hıristiyanlaştırmak teşebbüsüne girişmesi sırasında yaşanmıştır. Dördüncü göç dalgası, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Batı ve Orta Bulgaristan ve Sırbistan'da 300 bin kadarının öldürülmesinden sonra 1 milyondan fazla Müslüman'ın, bilhassa Türk asıllı Müslümanların göçleridir. Bu göçler günümüze kadar devam etmiştir. 1878'de Bosna'nın Avusturya tarafından işgali, Bosna, Karadağ ve Sancak göçlerine neden olmuştur. Bu tarihlerde Anadolu'ya gelen göçmenler arasında, daha evvel, 1862'den sonra Rumeli'ye yerleştirilmiş Kafkasyalılar da vardır. Bu onların ikinci, hatta üçüncü göçüdür. Beşinci göç dalgası, Teselya'nın ve Girit'in Yunanistan tarafından işgal edilmesiyle bu bölgelerden başlayan göçlerdir. Altıncı göç dalgası, 1912-13 tarihli Balkan Savaşı'nda Makedonya, Kosova, Trakya, Dobruca'dan gelen göçlerdir. Yedinci göç dalgası ise, 1. Dünya Savaşı'nda Balkanlardan gelen göçlerdir. Karpat'ın hesaplarına göre, kabaca yüz yıl süren bu vetire ve bu yedi göç dalgasında Anadolu'nun kuzeydoğu ve kuzeybatısından gelen göçmenlerin yekûnu 7 milyonu bulmaktaydı.

Bunlara ilave olarak, sekizinci bir göç dalgası daha vardı ki, bu diğerlerinden farklı olarak, Balkan devletleriyle yapılan ve nüfus mübadelesi olarak bilinen antlaşmalar sonucunda, düzenli bir şekilde gerçekleşen göçlerdir. Bu kapsamda 1896 ile 1990 arasında Yunanistan, Bulgaristan ve Yugoslavya'dan fasılalarla gerçekleşen göçlerin yekûnu 2 milyonu bulmuştur. Buna karşılık,

Anadolu'dan Yunanistan ve Rusya'ya giden gayri Müslim nüfusun toplamı benzer şekilde 2 milyona dayanmıştır.¹⁵

Sekizinci göç dalgası hem planlı, hem de istenen bir göçtür. Zira Osmanlı Anadolu'su, yoğun savaşların gerçekleştiği 1912 ile 1922 arasındaki son on yılında erkek nüfusunun % 40'ını kaybetmiştir. Gerçekleşen son göçler, Anadolu için taze bir kan niteliğindedir. Tarım sektörünün güçlendirilmesinde ve temelleri atılan sanayide bu nüfusa çok ihtiyaç vardı. Nitekim 1927 yılında yapılan ilk düzenli nüfus sayımında yeni devletin nüfusunun 14 milyon olduğu görülmüştür.¹⁶

Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda mevcut olan nüfus ve toplum yapısı esas alınacağı göz önünde bulundurulursa, Osmanlı hinterlandından Anadolu'ya gerçekleşen ilk kitlesel göçe işaret eden 1829 yılından, yeni devletin ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılına kadar geçen 98 yıllık sürede Anadolu'ya çeşitli etnik kökenlerden milyonlarca insanın göç ettiği görülecektir. Bu göçmenlerin belli özellikleri, ortak ve farklı yönleri vardır. Öncelikle etnik köken itibariyle hepsi Türk değildir, ama hepsi Müslüman'dır. Tam da bu sebeple dışarıdan bakanlar, özellikle Batılılar onlara "Türk" demektedir. Bunların içinde Osmanlı'nın o coğrafyalara yerleştiği Evladı Fatihan elbette mevcuttur. Fakat bunun oranının ne kadar olduğunu kestirmek mümkün değildir. Belki çok kaba bir tahminle ve Anadolu'ya gelen toplam göçmen nüfus içerisindeki payına işaretle % 20 ila 40 arası bir oran telaffuz edilebilir. Kaldı ki, bu nüfus bile oralarda yaşadığı yüzyıllar içerisinde kuşaklar boyunca etnik anlamda Türk olmayan ama Müslüman olan komşularıyla evlilikler yapmış ve karışmıştır. Bu durumu Karpat şöyle açıklamaktadır:

Bugünkü Türkiye büyük oranda Orta Asya'dan gelen göçler sayesinde oluşmuştur. Orta Asya'dan Anadolu'ya ve daha sonra Rumeli'ye göç eden Oğuzlar, yerli halkı yok etmemiş ve onlarla yan yana yaşamışlardır. Hatta evlilik ve din değiştirme gibi yollarla buradaki halkın içine karışarak yeni bir toplum oluşturmuşlardır. Türk toplumunda göçler başlıca önemlerini Osmanlı döneminde göstermiştir. Ancak önemli bir nokta belirtilmelidir ki Osmanlı döneminin ilk zamanlarında, yani 14. ve 16. yüzyıllarda Anadolu'dan Rumeli'ye büyük oranda göçler yaşanmışsa da bu dönemden sonra Osmanlı'da büyük oranda göç hareketleri görülmemiştir. "Bu kısmi demografik sükûnet sayesinde Osmanlı kültürü ve idaresi kökleşmiş, Osmanlı kendi kimliğini ve medeniyetini Rumeli'de ve Anadolu'da kökleştirmiştir"¹⁷

Göç eden nüfusun geriye kalan bölümünü Osmanlı tebaası ve Müslüman olan o coğrafyaların yerli halkları, yerli etnik grupları oluşturmaktadır. Bunlar

¹⁵ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s. 15-16.

¹⁶ Ali Tanoğlu, *Nüfus ve Yerleşme*, C: I, İstanbul 1969, s. 184-185. Ayrıca bak. Tevfik Çavdar, *Milli Mücadele Başlıklarla Sayılarla "...Vaziyet ve Manzara-i Umumiye"*, İstanbul 1971, s. 15.

¹⁷ Çavdar, a.g.e., s. 11-12.

arasında Çerkezler, Lazlar, Gürcüler, Aphazlar, Çeçenler, İnguşlar, Acarlar, Boşnaklar, Arnavutlar, Pomaklar ve daha nice etnik gruba mensup halk vardır.

Üçüncü bir grup da bu bölgelerde yaşayan Osmanlı öncesi Türk siyasal ve demografik yayılımının bakiyesi olan Kırım Tatarları, Dobruca ve Ahıska Türkleri gibi Türk kökenli gruplardır.

Teorik Çerçeve

Osmanlı'nın son yüzyılında gerçekleşen göçler, göç teorileri açısından açıklanması hiç de kolay olmayan göçlerdir. Günümüz göç teorileri daha çok ulus-devleti esas alan göç teorileridir. Oysa bu göçler bir ulus-devlette değil, imparatorlukta yaşanmıştır. Ne var ki, imparatorluklarda yaşanan göçler de bilinmektedir. Bunlar ya yeni fethedilen bölgeye nüfus aktarımından ya göçebelerin iskân edilmesinden ya da bir yerde güvenliği tehdit ettiği düşünülen bir nüfus kitlesinin başka bölgeye gönderilmesi veya sürülmesinden ibarettir.¹⁸ Bu göç biçimlerinin hiç birisi Osmanlı'nın son döneminde yaşadığı göçleri açıklamamaktadır.

Osmanlı'nın son döneminde gerçekleşen göçleri daha başka bir kategori olarak, "imparatorluklardan ulus-devletlere geçiş aşaması göçleri" olarak nitelendirmek mümkündür. Bu göçler, imparatorluklar çağının bitimine işaret eden göçlerdir. Osmanlı'nın son yüzyılında yaşanan göçler Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun ve Rus Çarlığı gibi İmparatorlukların yıkılma dönemlerinde yaşadıkları göçlere benzemektedir. İlkinde imparatorluk çevre bölgelerinden bugünkü Avusturya ve Macaristan içlerine; ikincisinde bugünkü Almanya'ya ve nihayet üçüncüsünde bugünkü Rusya'ya gerçekleşen göçlerin bir benzeri de Osmanlı son yüz yılında onun çevre bölgelerinden bugünkü Türkiye topraklarına kitlesel göçler halinde gerçekleşmiştir. Benzer durumun diğer imparatorluklar için de geçerli olduğu pekâlâ düşünülebilir.

Bu göçler, ulus-devletleri ve onların dayanacağı demografik yapıyı, toplumsal zemini üreten göçlerdir. Bunlar dünyaya yeni bir şekil veren nüfus hareketleridir. Bu göçlerle birlikte dünya toplumları hanedana tabiiyetten bir devletin vatandaşlığına; çok dilli yapılardan resmi dil uygulamasına, çok dinli-mezhepli yapılardan laik veya seküler yapılara, çoğulculuktan ulusçuluğa, geleneksel refah devletinden modern egemenlik devletine, aşiret ve kabile yapılanmasından cemiyet yapılanmasına doğru tedrici bir geçiş yaşamışlardır.

Nihayet, İmparatorluktan ulus-devlete geçişi üreten bu büyük göç dalgaları gelişigüzel olmayıp, belli bir düzen ve belli bir göç prensibine istinaden gerçekleşmektedir. Osmanlı özelinde düşünülecek olursa, 3 ila 6 yüzyıl Osmanlı tebaası olarak yaşamış toplulukların ortak bir değerler manzumesi oluşturmaları söz konusudur. "Osmanlı" diye isimlendirilen olgu temelde

¹⁸ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul 1987.

bir siyasal yapılanmadır. Siyasal yapılanmalar, ömürlerinin uzunluğu nispetinde ve bıraktıkları hatıraların kalıcılığı ölçüsünde kendi siyasi oluşumları etrafında toplumsal bir yapılanma da üretirler. Bunlar gündelik hayatta siyasal grup ve toplulukların uzun zamanlarda ve makro ölçekte tezahür eden biçimleridir. Öyle ki, sosyal yapılanmanın meydana gelmesiyle artık başlangıçtaki siyasal nedenlerle kurulan ortaklık gölgede kalıp, sanki kadim devirlerden beri sosyal bir toplulukmuş gibi kabul edilir ve buna uygun davranılır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, en az üç yüz yıllık hâkimiyetiyle Balkanlar, Kafkaslar ve Anadolu'ya yakın Ortadoğu'daki halklar üzerinde derin izler bırakmıştır. Özellikle ortak bir yönetime, ortak bir hukuka, ortak bir muameleye tabi olmak bakımından Osmanlı coğrafyalarındaki bu halklar uzun zamanlarda ortak bir dünya görüşü ve gurup davranışı geliştirmişlerdir. Bu değişik halklardan oluşan Osmanlı tebaası, aralarındaki müşterekleri zaman içerisinde artırarak benzerlikleri farklılıklarına ağır basan bir yeni toplum haline gelmişlerdir. Ortak din, ortak yönetim, ortak hukuk, ortak muamele ve ortak duyuş, düşünüş ve toplum psikolojisi uzun zamanlarda "Osmanlı Toplumu"nu ve nihayet "Türk Milleti"ni ortaya çıkarmıştır. Kemiyet itibariyle Balkanlar, Kafkasya ve Anadolu çevresinde üç yüz yılda oluşan bu toplumsal yapılanma ve kimlik, nicelik itibariyle Osmanlı'nın son yüzyılında kitlesel göçler yoluyla Anadolu'da bir araya gelerek bugünkü halini almıştır.

Ortaya çıkan bu yeni milli oluşum, milliyetçilik teorileri açısından değerlendirilirse Ezeliyetçi (primordialist) yaklaşımdan uzak olduğu anlaşılabacaktır. Bu yeni oluşum, Etno-sembolist ve belki bundan da çok Modernist teorilere uygun bir oluşum olarak değerlendirilmelidir.¹⁹ Zira bu yeni oluşum, etnik köken veya akrabalık bağlarından ziyade, ortak semboller ve kültür etrafında örgülenen bir toplumsal yapılanmadır. Sıklıkla işaret edildiği üzere Türk ulus-inşasında dine dayanılması,²⁰ onu daha da kendine özgü kılmaktadır.

Söz konusu oluşum, temel sosyoloji teorileri açısından incelenirse, gündelik hayatın ortak sorunlarına ortak çözümler üretme bakımından yapısal işlevselci modele; ortak bir semboller dünyası oluşturma ve bunun üzerinden toplumsal iletişim sağlama bakımından sembolik etkileşimciliğe ve nihayet Boşnak, Laz, Gürcü ve Arnavutlarda olduğu gibi devletin de esas aldığı din olan İslam inancına sahip olanların Müslüman olmayan soydaşlarına uzaklaşmak ve farklı kökenlerden dindaşlarına yaklaşmak bakımından çatışmacı ve yapısalçı çatışmacı modele uygun bir oluşumdur.

Göçmenlerin entegrasyonu açısından değerlendirilince, bu nüfus bileşimi, H. Esser'in sisteme entegrasyon ve sosyal entegrasyon ayrımından

¹⁹ Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları (Eleştirel Bir Bakış)*, Ankara 2008, s. 81-236.

²⁰ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Ankara 1996, s. 354, 355-358.

ikincisine denk düşer.²¹ Aynı oluşumun, zaman içerisindeki dönüşümü bakımından ele alınırsa, Karpat'ın da değindiği üzere sıralı bir seyir takip ettiği görülecektir. İlk başlarda yaygın olan ama yüzeysel kalan kimlik oluşumu, zaman içerisinde derinleşmeye ve kökleşmeye başlar. Uzun zaman sonra da yeterli ve kararlı bir yaygın etkiye ve derinliğe ulaşır.²² İlk kuşaklar kendisini Osmanlı tebaası görür, ikinci grup kuşaklar kendilerini Müslüman Osmanlı tebaası olarak kabul eder, üçüncü grup kuşaklar ise kendilerini Osmanlı Milleti veya Müslüman Türk olarak itihaz eder. Özellikle Balkanlardaki Müslüman Osmanlı tebaasıyla ilgili harici değerlendirme, en başından beri “Türk” şeklinindedir ve Müslüman olana Avrupalılar “Türk oldu” gözüyle bakmışlardır.²³ Söz konusu harici nitelendirme, zaman içerisinde içselleşmiştir. Nihayet bu sürecin, birincil anlamıyla “üç kuşak”ta gerçekleşmesi gerekmez. Pekâlâ, her bir boğum kendi içinde iki veya üç kuşak da barındırabilir. Bununla birlikte genellikle bu sürecin her biri ayrı bir sosyal olgunlaşma düzeyine işaret eden üç boğumda sonuçlanması beklenebilir. Bu da kabaca iki veya üç asır sürer ki, Osmanlı Devleti söz konusu üç Anadolu çevresi coğrafyada en az üç yüz yıl hüküm sürmek suretiyle bu oluşum için yeterli zaman sürecine sahip olmuştur. Bununla birlikte, bu zaman sürecine sahip olmuş her imparatorluğun benzer bir toplumsal oluşum üretebildiği genellemesi yapabilmek mümkün değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nun kendine özgü nitelikleri sayesinde bu oluşum gerçek olmuştur. Daha sonra da açıklanacağı üzere bu oluşumun üç temel özgün sebebi vardır. İlki İslam imanının tesis ettiği kardeşlik hukukudur. İkincisi Osmanlı Devleti'nin farklı etnik ve dini topluluklar arasında tesis ettiği görece ideal adalet ilkesidir.²⁴ Üçüncüsü ise, Türklerin daha Orta Asya'dan tevarüs ederek getirdiği ve farklı etnik köken ve dini inançlardan topluluklara karşı hoşgörülü olmayı gerektiren beynelmileliyetçi yaklaşımıdır.²⁵

Göçler ve Ulus-İnşası

Ulus-İnşası kavramı, daha çok modern dönemlerin ortaya çıkardığı ulus-devlet kavramıyla ilişkili siyasi bir kavramdır. İlgili literatürde kavramın bu genel geçer anlamına istisnalarıyla birlikte F. Fukuyama vurgu yapmıştır.²⁶ Bununla birlikte “ulus-inşası” kavramı bu çalışmada daha çok J. Hippler'in yaptığı tanıma yakın bir şekilde demografik grup, topluluk ve yapıların, sosyolojik dönüşümünü ifade edecek tarzda algılanmıştır. Hippler'in yaptığı değişik tanımlardan bu çalışmanın hipotezine uygun olanı şöyledir: “*Ulus*

²¹ Huserl Esser, “Integration and Ethnic Stratification”, Hartmut Esser vd. (Ed.) *Towards Emerging Ethnic Classes in Europe?* Freudenberg Stiftung GmbH., Weinheim 2000, s. 56-66.

²² Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul 2013, s. 337-349.

²³ Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 13.

²⁴ Yetkin Yıldırım-Kemal H. Karpat (Ed.), *Osmanlı Hoşgörüsü*, İstanbul 2012.

²⁵ Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul (ty), s. 237.

²⁶ Francis Fukuyama, *Ulus İnşası*, Çev. Hasan Kaya, İstanbul 2012, s. 14-16.

inşası terimi, bir tarafta, ideal olarak, genellikle çok uzun bir tarihsel süreçte, başlangıçta birbirine gevşek bağlarla bağlanmış toplulukları, bir ulus-devletin ona tekabül ettiği ortak bir toplum haline getirmeye yolaçan sosyopolitik bir gelişim süreci anlamına gelir".²⁷ Bu çalışmada ulus-inşası kavramı, geçmişten günümüze ve Osmanlı coğrafyasından Anadolu coğrafyasına zaman ve uzamın, kültür değişmelerinin de etkisiyle, yan yana yaşayan farklı ve gevşek demografik olguların istikrarlı, kararlı ve sıkı toplumsal kimliklere dönüşümünü esas alan özel bir kapsam ve anlamında ele alınacaktır.

Türkiye'de uluslaşma ve ulus-inşasını somut olarak gösteren en açık verilerden birisi 1927-1965 yılları arasında yapılan ve anadil ve ikinci dil durumunu da soran nüfus sayımları olmuştur. Bu nüfus sayımlarında sırasıyla Abhazca, Arapça, Arnavutça, Boşnakça, Çingenece, Ermenice, Gürcüce, Kürtçe, Lazca, Pomakça, Rumca, Yahudice dillerinin anadil ve ikinci dil olma durumu sorulmuştur. Aşağıda bu verilerden istifadeyle oluşturulan tabloda söz konusu dilleri konuşan Anadolu nüfusunun yekûnu ve oranları, bu yekûn ve oranlardaki değişimler, uluslaşma ve ulus-inşası açısından son derece manidar olmak üzere açık bir şekilde görülmektedir. Bununla beraber, 1927 sayımında anadil sorulup ikinci dil sorulmadığı için, tabloda başlangıç olarak 1935 yılı esas alınmak durumunda kalınmış, ayrıca Çingenece ile sair dilleri konuşanların azlığına istinaden bu iki haneye tabloda yer verilmemiştir.

Bu tabloda öne çıkan en önemli husus 1935 yılından 1965 yılına her bir dil için ikinci dil durumunun bariz artış trendi içerisinde oluşudur. Tabloda yer alan 12 dilin hepsinde de o dili ikinci dil olarak konuşanların sayısı, anadil olarak konuşanların sayısından çok daha fazla bir artış içerisinde. Sadece Yahudicede sayı olarak fazla bir değişiklik yoksa da, Yahudiceyi anadil olarak konuşanların yekûnu azaldığı için oran olarak burada da büyük bir artış söz konusudur. Diğerlerinin hepsinde 30 yıl öncesine göre, hem sayı ve hem de oran olarak ikinci dil durumu bariz artış kaydetmiştir.

*Tablo 1: 1935 ve 1965 Nüfus Sayımlarında Türkiye'de Türkçe Dışındaki Anadilleri Konuşanların Sayı ve Oranları**

Yıllar	1935 Sayımı				1965 Sayımı			
	Anadil	2. Dil	Toplam	%0	Anadil	2. Dil	Toplam	%0
Abhazca	10,099	2,108	12,207	0.75	4,563	7,836	12,399	0.40
Arapça	153,687	34,028	187,715	11.62	365,340	169,724	533,264	16.99
Arnavutça	14,494	26,161	40,657	2.52	12,832	40,688	53,520	1.70
Boşnakça	24,615	13,526	38,141	2.36	17,627	39,589	57,209	1.82
Çerkezce	91,972	14,703	106,675	6.60	58,339	48,621	106,960	3.40

²⁷ Jochen Hippler (Ed.), *Ulus İnşası*, Çev. Algan Sezgintüredi ve Burhan Şayli, İstanbul 2007, s. 11.

* Tablonun oluşturulmasında Fuat Dündar'ın *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar* isimli kitabında, nüfus sayımlarına dayanarak yaptığı tablolardan yararlanılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Fuat Dündar, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, İstanbul 2000.

Ermenice	57,599	9,782	67,381	4.17	33,094	22,260	55,354	1.76
Gürcüce	57,325	16,255	73,580	4.56	34,330	44,934	79,234	2.52
Kürtçe	1,480,246	114,456	1,594,702	98.69	2,370,233	447,080	2,817,313	89.75
Lazca	63,253	5,061	68,314	4.23	26,007	55,158	81,165	2.59
Pomakça	32,661	8,380	41,041	2.48	23,138	34,234	57,372	1.83
Rumca	108,725	67,547	176,272	10.90	48,096	78,941	127,037	4.05
Yahudice	42,607	3,578	46,185	2.86	9,981	3,510	13,491	0.43
Genel Toplam			2,452,870	151.74			3,994,318	127.24
Kürtçe Hariç Toplam			858,168	53.05			1,177,005	37.49

Bir diğer husus Türkiye’de Türkçeden farklı dil konuşan nüfusun 1935’ten 1965 yılına kadar geçen 30 yılda yekûn olarak artmış olmakla birlikte oran olarak azalmış olmasıdır. Farklı dil konuşanların ilk tarihteki nüfusu 2 milyon 452 bin iken; Türkiye nüfusu içerisindeki oranı binde 151, kabaca yüzde 15’tir. Oysa her iki rakam 1965 yılında 3 milyon 994 bin ve yüzde 12 olarak tezahür etmiştir. Bu dönemde Arapça dışındaki bütün dillerde Türkiye nüfusuna oran azalmıştır. Arapçadaki artış ise, reel bir artıştan ziyade muhtemelen demokratik ortama istinaden kendini ifade edebilme düzeyindeki değişme ile ilgili bir artıştır. Tablodaki dillerden hepsi oran olarak azalırken; Yahudice, Rumca ve Ermeniceyi konuşanların oranından başka, sayısı da azalmıştır. Rumca ile ilgili açıklamada mübadeleden bahsedilebilse de, Yahudice ve Ermeniceyle ilgili açıklama, ancak kendini ifade etme düzeyindeki düşüş ile veya doğrudan akültürasyon ile açıklanabilir. Üçüncü bir husus, Kürtçe ve Arapça dışındaki dilleri konuşanların oranının büyük bir düşüş yaşamasıdır. 1935 yılındaki binde 41.43’lük oran 1965 yılında binde 20.5’lik bir orana gerilemiştir. Yani 1935 yılında Türkiye nüfusunun kabaca % 4.1’i Kafkas ve Balkan dillerini konuştuğunu beyan etmekte, dolayısıyla etnik kökenini buralara dayandırmakta iken; 1965 yılında bu oran % 2’ye gerilemiştir. Bu nüfusun zaten hepsinin kendini ifade ettiği düşünülemez. Bu noktada da rakamlara düşük yansıma söz konusudur. Fakat eldeki veriler esas kabul edilse bile adına sosyal bütünleşme, sosyal entegrasyon, kültürel entegrasyon, akültürasyon veya asimilasyon terimlerinden hangisi denirse densin, bu süreçte Türkçeden başka dil konuşanların sayı ve oranıyla ilgili zaman içerisinde bir azalma trendi açıktır. Dolayısıyla Balkanlardan ve Kafkaslardan Anadolu’ya göç edip Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran nüfus çok daha önceden, 1820’lerden itibaren göç etmeye başladığı dikkate alınırsa, eldeki nüfus sayımlarından önceki dönemde de anadil ve ikinci dil durumunda önemli bir dönüşüm yaşandığı anlaşılacaktır. Türkiye’de bugün benzer bir çalışma yapılabilecek olsa, muhtemelen hiç kimse anadilini yukarıda bahsedilen Kafkas veya Balkan dillerinden birisi olarak vermeyecektir. İkinci dil olarak verebilecek olan da çok az çıkacaktır. Nitekim S. Aydın’ın göçmen torunlarıyla yaptığı

derinlemesine mülakatlar, bu gerçeğe açıkça vurgu yapmaktadır.²⁸

Trabzon Vilayetiyle ilgili nüfus verileri bile tek başına yukarıdaki iddiaları destekler mahiyettedir. Nitekim Okur ve Usta'nın, Şemseddin Sami'nin *Kamusü'l-a'lam* isimli eserine atıfla verdikleri bilgiye göre, 1894 yılında bugünkü Rize, Trabzon, Giresun, Gümüşhane, Ordu ve Samsun illerini kapsayan Trabzon Vilayeti'nin toplam nüfusu 1 milyon 71 bin olup, bunun kabaca 870 bini Müslüman, 157 bini Rum ve 52 bini de Ermeni vatandaşlardan oluşmaktaydı. Yine aynı kaynağa göre, söz konusu Müslüman nüfusun büyük bölümü Türk iken, 55 bin kadarı Laz ve Gürcülerden, 60 bin kadarı da Çerkezlerden oluşmaktadır.²⁹ Bu kaynağa göre vilayet içindeki Laz, Gürcü ve Çerkez nüfusu 115 bin kişi ile toplam nüfusun yaklaşık % 10'una (10.7) tekabül etmektedir. Oysa 1927 yılı nüfus sayımında, 1894 yılı Trabzon Vilayeti'nin kapsadığı bugünkü altı ilde* yaşayan ve anadilini Lazca, Gürcüce ve Çerkezce olarak belirleyen nüfusun toplamı 33 bin 834 ve bu illerin 1 milyon 666 bin 261 olan toplam nüfusu içerisindeki payı da sadece % 2'dir. Dolayısıyla üç gurubun 1894'teki 115 bin kişilik nüfusu 1927 yılında kabaca 33 bine ve toplam nüfus içerisindeki % 10'luk payı da % 2'ye gerilemiştir. Her ne kadar Laz, Gürcü ve Çerkezlerin ilk olarak Kafkaslar bölgesinden Trabzon Vilayeti civarına geldikleri ve zamanla buradan bütün Türkiye'ye yayıldıkları sölenecekse de, bu kadar büyük fark ülke içi göçlerle değil, ancak zikredilen kendini ifade etme durumuyla açıklanabilir.

Zikredilen değerlerdeki farklılaşma göçlerle açıklanmak istendiğinde bu kez Türkiye geneli ile ilgili veriler fikir verici olacaktır. Bu durumda bile, 1894 yılından 41 yıl sonra, takip eden ilave göçlere ve doğal nüfus artışına rağmen, 1935 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin tamamında Lazca, Gürcüce ve Çerkezceyi konuşanların toplam sayısının 248 bin kişi olarak verilmiş olması³⁰ son derece dikkat çekicidir. Bu rakam ancak Trabzon Vilayeti dışında bu üç guruptan kimsenin yaşamadığı varsayılırsa makul karşılanabilir. Oysa en azından Çerkezlerin 1829'dan itibaren önce Balkanlara ve ardından tekrar geri gelip Anadolu'nun geneline ama özellikle Orta Anadolu'ya yerleştikleri ve Türkiye'nin diğer illerinde yaşayan Çerkezlerin Trabzon'da yaşayanlardan çok daha fazla olduğu³¹ dikkate alınırsa 248 bin rakamının son derece mütevazı bir rakam olduğu ortaya çıkacaktır. Bütün bu rakamlar topluca değerlendiril-

²⁸ Suavi Aydın, "Amacımız Devletin Bekası" *Demokratikleşme Sürecinde Devlet ve Yurttaşlar*, İstanbul 2009, s. 32.

²⁹ Mehmet Okur-Veysel Usta, "Karadeniz Bölgesi'nin Demografik Yapısına Dair Bir İnceleme", *History Studies*, V. 1/1, 2009, s. 50.

* 1927 yılı itibarıyla Rize müstakil bir il olmayıp, Çoruh adı altında Artvin ile birlikte sayılmış olup, değerlere fazladan Artvin ile ilgili rakamların da dâhil olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

³⁰ Dündar, *a.g.e.*, s. 87, 96, 117.

³¹ Geniş bilgi için bakz. Ali Tayyar Önder, *Türkiye'nin Etnik Yapısı Halkımızın Kökenleri ve Gerçekler*, Ankara 2007, ss. 293-302.

dirildiğinde, Türkiye Cumhuriyeti nüfus sayımlarında anadili Türkçe olmayan Müslümanların kendilerini ifade etmekte son derece ölçülü davrandıkları veya kimlik bağlarını değiştirmekte bir sakınca görmedikleri sonucuna varılabilir ki, bu ikinci tespit tam da bu çalışmada iddia edilen demografik hareketliliğin Anadolu'daki ulus-inşasına katkısını ve Türkiye Cumhuriyeti'nin demografik olarak ortaya çıkışını açıklayıcı mahiyettedir.

Bütün bu veriler, Anadolu coğrafyasında demografik harmoni ve ulus-inşasının daha Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında başladığını gösteren somut verilerdir. Genel olarak, ulus devletlerin ve ulusların temellerinin daha imparatorluklar döneminde atıldığı söylenebileceği gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin de Osmanlı döneminde atıldığı kesin bir şekilde ifade edilebilir. İmparatorluk çağında başlayan yapısal uluslaşma, Ulus Devlet döneminde aynı zamanda siyasi ve ideolojik bir ulus-inşasına da evrilerek yoluna devam etmiş, bugün de bünyesine yeni süreçler ekleyerek ilerlemektedir. Uluslar genellikle bir kurtuluş savaşından sonra devlet kurmaktadır fakat devletler de, bu arada özellikle ulus-devletler, tekrar geri dönüşlü bir şekilde ulusu yeniden inşa etmektedir.³² Dolayısıyla, kurutuluş savaşını yapan ulus ile ulus-devletin modifiye ettiği ulus birbirinden önemli ölçüde farklılaşmış olur. Bütün diğer ulus-devletler gibi, Türkiye Cumhuriyeti için de ulus-devletin oluşumu ve uluslaşmanın dinamizmi sona ermemiş, aksine ortaya yeni çıkan yerel, uluslararası ve küresel sâiklerin sevkiyle dinamik bir denge üzerinde yoluna devam etmektedir.

Saha Çalışması ve Verilerin Analizi

Bu çalışmada tarafımızca gerçekleştirilen üç özgün saha çalışmasının verileri esas alınmıştır. Bu verilere istinaden, makalenin göç ve toplumsal oluşum üzerine kurulu ana hipotezi Doğu Karadeniz yerinde, özellikle Trabzon merkezli olarak test edilmeye çalışılacaktır. Bu çalışmalardan ilki, Bayburt ili Demirözü ilçesinin son yüz yıldaki nüfus hareketliliğini ve ortaya çıkan yeni toplumsal oluşumu incelemektedir. İkincisi, Trabzon'un Çaykara ilçesine bağlı Karaçam (Yukarı Ögene) Köyü'nün 1830 nüfus sayımı esas alınarak, yaşadığı demografik değişimi ele almaktadır. Üçüncü çalışma ise, Karadeniz Teknik Üniversitesi öğrencilerinden 316 kişiye uygulanan anket ve 166'sıyla yapılan derinlemesine mülakat verilerine dayanmaktadır.

İlk çalışmanın incelediği Demirözü ilçesindeki nüfus hareketliliği ve ortaya çıkan yeni toplumsal oluşum, Türkiye'de birçok örneği bulunan yaygın bir sosyal olgunun kristalize bir örneğini temsil eder. Demirözü 1915 yılına kadar nüfusunun çoğu gayri Müslim olan orta büyüklükte bir köydür. Ermeni Tehciriyle boşalan yerleşim yeri, yıllar içerisinde yakın ve uzak çevreden gelenlerle tedricen dolacaktır. Tam da bu sebepten ötürü Demirözü halk

³² Mustafa Aydın, *Siyasetin Sosyolojisi*, İstanbul 2011, s. 96-97.

arasında “dolma” bir yerleşim yeri olarak nitelendirilir. Yani nüfusunun yerli ve sürekli olmadığına işaret edilmek istenir. Bu durum, halk arasında bir dezavantaj olarak değerlendirilir. İşte bu çalışmada tam da bu değerlendirmenin yanlış olduğu ve göçler sonucu farklı kökenlerden insanların bir araya gelmesinin hiç de kötümsecek bir durum olmadığı ortaya çıkmıştır. Göçmenlerin bir araya gelerek oluşturdukları bir toplumsal yapılanmanın pekâlâ daha açık görüşlü, bireyci, özgürlükçü, diyaloga açık olduğu tespit edilmiştir.³³

Tablo 2: Doğu Karadeniz’de Bir Kasaba ve İlçe Olan Demirözü’nde Nüfusun Kökenleri ve Oluşumu

1915-1980 yılları itibariyle Nereden Geldiği	Soyisim İtibariyle Kaç Değişik Akrabadan Oluştugu	Kaç Hane Geldiği	Bugün Demirözü’nde Kaç Hane Olduğu	Demirözü Dışına Kaç Hane Göç Verdiği	Yurt-dışına Kaç Hane Göç Verdiği
Revan	24	29	56	44	6
Civar İller	25	27	54	67	5
Bayburt’un Diğer Köyleri	34	66	148	85	15
TOPLAM	83	122	258	196	26

Demirözü, tehirci takip eden on yıllarda tekrar orta halli bir köy olacak kadar nüfus toplamıştır. Tehirci takip eden on yıllar içerisinde Demirözü nüfusu 120 haneyi aşmış, bunun 66 hane ile en büyük bölümü Bayburt’un diğer köylerinden, 27 hanesi civar illerden ve 29 hane ile ikinci büyük kitle de Revan’dan gelmiştir. Çalışmanın konusu itibariyle en önemli nüfus kitlesi Revan kökenli olanlardır. Anadolu’da bir köy veya kasabada, kabaca nüfusun % 20’den fazlasının Kafkasya bölgesinden gelen insanlardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Benzer durum Demirözü’nün etrafındaki köyler için de geçerlidir. Mesela buranın kuzeyindeki köy olan Çiftetaş’ın en kalabalık sülalelerinden birisi olan “Ayhan” soy isimli aile yörede Revan muhaciri olarak bilinir ve muhtemelen Ahıska Türklerindendirler. Benzer şekilde Demirözü’nün hemen doğusundaki Güneşli köyünde de kuvvetle muhtemel Ahıska Türkü olan Revan muhaciri aileler bulunmaktadır. Dolayısıyla Bayburt’un Demirözü ilçesi merkezli bakınca, bölgedeki demografik yapının önemli bir kısmının bugünkü Türkiye sınırları dışından göç ederek buralara yerleştiği anlaşılacaktır. Bayburt’un 186 köyünden en az üçte ikisinde bu manzara gözlemlenebilir durumdadır. Bu da en baştan ileri sürüldüğü üzere, bugünkü Türkiye sınırları içerisindeki nüfusun hemen yarısının son iki yüzyılda bu sınırların dışından, Balkanlar ve Kafkaslar başta olmak üzere, Anadolu’nun doğu ve batı yakalarından geldiğini göstermesi açısından son derece kayda değerdir. Türkiye’ye son iki yüzyılda yerleşmiş bulunan Anadolu’nun

³³ Geniş bilgi için bak. M. Yavuz Alptekin, “Bayburta bir Sosyal Bütünleşme Örneği: Demirözü’nün Demografik, Ekonomik, Etnik ve Sosyal Yapısı”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 6, Bahar 2009, s. 113-160.

doğusundaki göçmenlerin daha çok Kafkasya, batısındaki göçmenlerin ise daha çok Balkanlar kökenli olduğu da belirtilmelidir. Bu yönüyle günümüz Anadolu nüfusunun en az yarısının, 1829-1927 arasındaki 98 yılda göç etmiş Kafkas ve Balkan menşeli insanların torunları olduğu söylenebilir.

İkinci çalışmanın Trabzon'un Çaykara ilçesine bağlı Karaçam köyündeki demografik değişim ve dinamizmle ilgili olduğu belirtilmişti. Karaçam köyü, Trabzon ile Bayburt arasındaki Karadeniz dağlarının zirvelerinden birinde yer almakta ve il merkezine 125 kilometre uzaklıkta bulunmaktadır. 1554 öncesi tahrir kayıtlarında ismi geçmeyen ve muhtemelen sadece yayla olarak kullanılan Karaçam köyü, bu tarihten itibaren tahrir defterlerinde müstakil bir köy olarak yer almıştır.³⁴ 1834 nüfus sayımında Karaçam köyünde 340 erkek sayılmıştır. Bu da toplam nüfusun yaklaşık 680 civarı olduğunu gösterebilir. Bu nüfus 303 hanede, toplam 77 sülale (aile) olarak belirlenmiştir.³⁵ 180 yıl sonra bugün, bu 77 sülalenin sadece 32 tanesi aynı köyde oturmaya devam etmekte ve köylüler tarafından bilinmektedir. Geriye kalan 45 sülaleden tek bir hane bile kalmamış olup, bu sülaleler hiçbir şekilde köylüler tarafından bilinmemektedirler.

Oysa bugün Karaçam köyü nüfusu 2500'den fazla olup, köyde yüzden fazla sülale meskûn bulunmaktadır. Nitekim bugün Karaçam'ın Çakıroğlu, Kurbanoğlu ve Sofuoğlu gibi en geniş ailelerinden bazıları 1834 nüfus defterinde hiç geçmemektedir. Bu kayıtlar, son iki yüzyıldaki nüfus dinamizminin Anadolu'nun şehir merkezlerinden uzak, rakımı son derece yüksek ve tenha yerlerde bulunan köylerini bile güçlü bir şekilde etkilediğini göstermektedir. Köyün kabaca iki yüzyıl önceki nüfusunun % 60-65 gibi büyük bir çoğunluğu dışarıya göç etmiş, yine bu süreç içinde, bu nüfustan çok daha fazlası dışarıdan buraya gelerek yerleşmiştir. Buraya gelen insanların en azından bir kısmı doğrudan bugünkü Türkiye sınırları dışından gelmiş olabilecekleri gibi, daha kuvvetli ihtimal, nüfus artışına ve bu dış göçlere bağlı olarak nüfusun bir birini itmesiyle yakın civardan gerçekleşmiş göçler olması yönündedir. Her halükarda bu kayıtlar, son iki yüzyılda Anadolu'da yaşanan nüfus hareketliliğini göstermesi bakımından son derece kayda değerdir.

Üçüncü çalışma, tarafımızca Karadeniz Teknik Üniversitesi öğrencilerine uygulanan anket ve derinlemesine mülakatlardan oluşmaktadır. Bu kapsamda İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nin çeşitli bölümlerinden 319 öğrenciye anket uygulanmış ve 166 öğrenciyle de derinlemesine mülakat yapılmıştır. Her iki grupta da katılımcıların ailelerinin yüz yıl içinde göç edip etmedikleri ve kapsam dışı evlilikleri üzerinde durulmuştur. Kapsam dışı evlilikten, din, mezhep, etnik grup ve yaşanan bölge dışından evlilikler kastedilmiştir.

³⁴ M. Hanefi Bostan, *Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı*, İstanbul 2012, s. 153.

³⁵ Sezgin Demircioğlu - Süleyman Bilgin, (Haz.), *Of Nüfus Defteri (1834)*, İstanbul 2011, s. 348-354.

Anket grubundan katılımcıların % 65'i son yüz yılda ailesinin en az bir yerden başka bir yere göç ettiğini beyan etmiştir. Katılımcıların bir kısmında ikinci ve üçüncü kez göçler de söz konusudur. Yine bu grupta katılımcıların %44'ü ailesinde kapsam dışı evlilik olduğunu beyan etmiştir. Daha da önemlisi, aynı grubun göç beyan eden katılımcılarında, kapsam dışı evlilik bulunma oranının % 49'a çıktığı görülmüştür. Katılımcıların gerek son yüz yıldaki göç konusuyla, gerek geniş aile çevresindeki insanların kapsam dışı evlilikleriyle ilgili bilgileri yetersiz olduğu ve bu konularda ailelerine danışma ihtiyacı hissettikleri anlaşılmıştır. Bu duruma istinaden, ailesinde göç ve evlilikle ilgili beyanda bulunmamanın mutlak olarak olumsuz cevap anlamına gelmeyeceği ve pekâlâ olumlu ama bilinmediği anlamına da gelebileceği hesaba katılmalıdır. Zira anket uygulanan katılımcıların sadece %11'i ailesinde kapsam dışı evliliğin olmadığını söylemiş, %46'sı ise ya boş bırakmış ya da bilmediğini belirtmiştir. Verilere bu bakış açısıyla yaklaşıncaya, katılımcıların tamamına yakınında göç olgusunun ve yarısına yakınında da kapsam dışı evlilik olgusunun bulunduğu tespit edilebilir. Yine bu bakış açısıyla, göç beyan eden katılımcıların yarıdan fazlasında kapsam dışı evliliğin mevcut olduğu kabul edilebilir. Bütün bu veriler, göç eden toplumların kaçınılmaz olarak karıştığını ve kaçınılmaz bir şekilde karışacağını göstermektedir. Dünya üzerinde göç etmeyen toplum bulunmadığı bilgisinden hareketle, bütün toplumların değişen derecelerde evliliklerle karıştığı anlaşılabacaktır.

Tablo 3: Anket ve Derinlemesine Mülakat Sonuçlarının Karşılaştırmalı Analizi

Araştırma Grupları	Son 100 yılda Göç Beyan Edenlerin Oranı	Ailesinde KDE Beyan Edenlerin Oranı	Göç Beyan Edenlerde KDE Oranı
Anket Grubunda	% 65	% 44	% 49
D. Mülakat Grubunda	% 77	% 34	% 39

Derinlemesine mülakat grubunda bulunanlar, aileleriyle ilgili son derece ilginç ve detaylı bilgiler vermişlerdir. Elbette hepsine burada değinmek mümkün olmayacaktır. Bununla birlikte, ilgili rakamlara işaret etmek üzere, katılımcıların %77'sinin ailesinin son yüzyılda en az bir kez göç ettiği bulgusu vurgulanmaya değerdir. Kapsam dışı evlilik beyan edenlerin oranı %34 ve göç beyan edenlerdeki ilgili rakam % 39 çıkmıştır. Her iki grupta da göç beyanı oldukça yüksektir. İlave olarak, her iki grupta da göç beyan edenlerdeki kapsam dışı evlilik oranı, göç beyan etmeyenlerdekine göre daha yüksektir. Bu veri, daha baştan ortaya konan araştırma hipotezi ile uyumlu olup, göçün toplumları harmanlama gücünü göstermesi bakımından son derece kayda değerdir.

Tablo 4: Derinlemesine Mülakatlarda Trabzon'da Oturanların Köken İtibariyle Dağılımı

Analiz Kategorileri	Yüzde
Göç Beyan Etmeyenler	30
Diğer İllerden Gelenler	19
Sınır İllerinden Gelenler	14
Kafkasya'dan Gelenler	12
Konya'dan Gelenler	12
Maraş'tan Gelenler	9
Balkanlardan Gelenler	2
Diğer	2
Toplam	% 100

Aynı grupta yer alan katılımcıların %26'sı Trabzon'da oturduğunu beyan etmiştir. Çalışma Trabzon yereline yoğunlaşmayı hedeflediği için, bu grup kendisi içinde detaylı bir şekilde tekrar incelenmiştir. Bu incelemeye göre, Trabzon'da oturan katılımcıların sadece %30'u son yüzyılda göç beyan etmemiştir. Yani bu %30'luk bölüm son yüz yıllık dönemde Trabzon sınırlarını aşan iç veya dış yönlü bir göç bildirmemiştir. Bununla beraber, bu grubun önemli bir kısmı bu süreçte Trabzon içinde, özellikle ilçe ve köylerden Trabzon merkeze doğru belirgin bir göçe vurgu yapmıştır. Geriye kalan büyük çoğunluk ailesinin son yüzyılda en az bir kez Trabzon dışında bir yerlerden Trabzon'a doğru göç ettiği bilgisini vermiştir. Bu %70'lik çoğunluk, son yüzyılda veya daha öncesinde, Trabzon'a Türkiye içinden ve dışından farklı yerlerden geldiğini belirtmiştir. Buna göre, Trabzon'a Türkiye'nin diğer illerinden gelenlerin oranı %19; Trabzon'a sınır dört ilden (Giresun, Rize, Bayburt, Gümüşhüne) gelenlerin oranı %14; Kafkasya'dan gelenlerin oranı %12; Konya'dan gelenlerin oranı yine %12; Maraş'tan gelenlerin oranı %9; Balkanlardan gelenlerin oranı %2 ve diğer yerlerden gelenlerin oranı %2 olarak tezahür etmiştir.

Bu veriler içerisinde üç husus, çalışmanın konusu açısından son derece önemlidir. İlk olarak, daha önce de bahsedilen, Türkiye'nin doğusundaki halkın daha çok Kafkas ve doğu bölgeleri menşeli, batısındaki halkın da daha çok Balkanlar ve batı bölgeler menşeli olduğu ön kabulünün, en azından Türkiye'nin doğusu itibariyle doğrulandığı görülmüştür. İkinci önemli veri, Trabzon'a gelen göçlerin %12'sinin Konya'dan gerçekleşmiş olmasıdır. Bu rakama Karaman cevabı verenler de dâhildir. Zira katılımcıların bir kısmı Konya, bir kısmı da Karaman'dan geldiklerini beyan etmişlerdir. Konya ve Karaman'dan Trabzon'a gelenlerin oranının, Türkiye içinde diğer bütün merkezlerden gelenlerin oranını geçmiş olması son derece kayda değerdir. Bu durum, Konya ve Karaman'dan Trabzon'a göç konusunda özel bir eğilim

olduğunu göstermektedir.³⁶ Bu eğilim muhtemelen idari bir tasarrufun neticesidir. Osmanlı Devleti muhtemelen eski Selçuklu Devleti ve Karamanoğulları Beyliği'nin merkezlerindeki Müslüman nüfusu ve özellikle Türkmenleri yeni fethedilmiş olan ve Müslüman nüfusa da ihtiyacı bulunduğu düşünülen Trabzon'a göndermek için özel bir politika izlemiştir. Bu politikanın eseri olarak, bugün Trabzon'da oturan nüfus içerisinde ailesinin Konya ve Karaman'dan geldiğini beyan edenlerin oranı ile Trabzon'u çevreleyen dört sınırdan geldiğini söyleyenlerin oranı neredeyse eşit durumdadır. Üçüncü önemli nokta, yine benzer bir şekilde, Trabzon'a gelenler içerisinde Maraş'tan göç edenlerin %9'luk yüksek oranıdır. Bu durum da son derece manidar ve anlaşılır bir durumdur. Zira Maraş merkezli Dulkadiroğulları Beyliği, Osmanlı Devleti'ne en son katılan beylik olarak, burada meskûn veya konargöçer Türkmenlerin uygun yerlere dağıtılması ve iskân edilmesi gerekmiştir. Bu uygun yerlerden ilki, yeni fethedilmiş olan ve nüfusa ihtiyacı bulunan Trabzon olmalıdır.

Bugün Trabzon'da özellikle Of ve Çaykara ilçelerindeki köylerin bir bölümü Maraş'tan geldiklerini beyan ederler. Hatta bu köylerden birisinin adı doğrudan *Maraşlı* köyüdür. Of ve Çaykara bölgelerinde yaşayan halk arasında bugün söylence halinde birçok ilgili hikâyeye ve rivayet dolaşmaktadır. Maraş'tan gelen nüfusun, hocaların, âlimlerin bölgeyi İslamlaştırdığından bahsedilmektedir.³⁷ Araştırma sürecinde çeşitli vesilelerle bu köylerden bazılarına gidilmiş ve durum yerinde de bizzat müşahede edilmiştir. Bu tarihi, sosyal realiteye istinaden bölgeden bazı araştırmacıların Maraş'a gittiği ve Trabzon'daki Maraşlıların akrabalarını araştırdığı bilinmektedir. Yapılan çalışmalarda bazı ailelerin akrabalarına da tesadüf edilmiştir.³⁸ Bu bölgeye, daha önce bahsedilen Osmanlı devlet politikasına istinaden Maraş ve yöresinden Müslüman Türk nüfusu getirildiği anlaşılmaktadır. Sadece Maraş değil, Van ve yöresi de bu kaydın içindedir. Nitekim büyük tarihçi ve Selçuklu uzmanı Prof. Dr. Osman Turan da Çaykara'nın bir köyünden olup, dedelerinin Van'dan geldiği ve kendilerine bu köyde "Vanlılar" dendiği bilinmektedir. Benzer bir şekilde, bugün Of ve Çaykara ilçelerinde yaşayan, Trabzon'un ve Türkiye'nin diğer bölgelerine dağılmış bulunan Dilveroğulları sülalesi de Van'dan gelmiş olup, hala bir kısmı Van'da yaşamaya devam etmektedir.³⁹ Son olarak, kabaca iki asır öncesine kadar Trabzon'da Of kazası merkezli bir yerleşime sahip bulunan ve Trabzon'daki en büyük nüfuslu sülalelerden birisi

³⁶ M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Türk Ankara 2002, s. 108-112, Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz: Tarih-Kültür-İnsan*, İstanbul 2007.

³⁷ A. Mevhibe Coşar, "Trabzon'daki Aile Hikâyelerinde Üç Kardeş Anlatısı", *Karadeniz Araştırmaları*, C:6, S:21, Bahar 2009, s.143-151.

³⁸ Haşim Albayrak, *K. Maraş-Trabzon Kardeşlik Köprüsü ve Saçaklızadeler*, İstanbul 2009.

³⁹ Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz'de Bir Derebeyi Ailesi Sarıalızadeler (Sarallar)*, Trabzon 2006, s. 34-35.

olan Fettahoğlu veya Hacıfettahoğulları ile yine bu sülalenin akrabası olan Kaldırımogulları sülalesi de dâhil olmak üzere, Trabzon'a Maraş'tan geldiği hatta Fettahoğulları oymağının vaktiyle Maraş'taki Dulkadiroğulları Beyliği'nin önemli bileşenlerinden olduğu bilinmektedir.⁴⁰

Bütün bu veriler, Trabzon nüfusunun önemli bir bölümünün son derece manidar bir şekilde Konya, Karaman ve Maraş gibi Anadolu'da Osmanlı idaresi altına en son giren Türkmen merkezlerinden göç ederek geldiğini veya göç ettirildiğini göstermektedir. Bu nüfus burada birbiriyle ve bulunduğu diğer nüfusla karıştığı gibi, il içi ve il dışı tekrar göç süreçleri yaşamıştır. Etnik, demografik ve kültürel anlamda bugünkü Anadolu, işte bütün yönleriyle bu göç olgusunun ürünüdür.

Derinlemesine Mülakatlarda Göç ve Etnisite

Daha önce de belirtildiği gibi, saha çalışması kapsamında Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencilerinden 166 kişiyle derinlemesine mülakat yapılmıştır. Anket sorularına daha detaylı cevap almanın umulduğu bu mülakatlardan bazıları son derece dikkat çekmekte ve kalanlar için fikir verici mahiyettedir. Kendileriyle derinlemesine mülakat yapılanların % 10'u kadarını teşkil eden 16 katılımcının cevaplarını burada özet olarak da olsa aktarmak fikir verici olabilir. Bu sayının 9'unu Trabzonlular, 3'ünü Rizeliler ve kalan 4'ünü de Türkiye'nin diğer yerlerinde ikamet eden katılımcılar oluşturmaktadır.

A.S. isimli katılımcının dedesinin dedesi Trabzon'un Derecik köyünde dünyaya gelmiş ama Seferberlik yıllarında Çorum'un Ertuğrul köyüne göç etmişlerdir. Ertuğrul köyü sakinleri Kafkas Sürgünüyle gelmiş Çerkezlerden oluştuğu ve Çerkezler kapalı cemaat sosyal yapısını korudukları için, uzun süre yeni göçmenleri aralarına kabul etmek istememişlerdir. Fakat daha sonra evlilik yoluyla bu sorun aşılmıştır. A.S.'ye göre Trabzon'dan gelen bu insanlar bir zaman sonra Çorum Çerkezlerinin bütün adet ve geleneklerini öğrenmekle kalmamış, onların dillerini, yani Çerkezceyi bile konuşur olmuşlardır. Hatta bir rivayete göre Çorum'da doğan ilk çocuklar Türkçe konuşmayı bile unutmşlardır. Ne var ki, köy cemaati dışından evliliklerin önü alınamamıştır. A.S.'nin halası Vanlı bir kişiyle, diğer halasının kızı ise Ankaralı biriyle evlilik yapmıştır.

T.S. isimli katılımcı dedelerinin Sürmene'ye bağlı Büyük Doğanlı köyünden ve Rum asıllı olduğunu beyan etmiştir. T.S.'nin dedelerinden birisi 1920'lerde Sürmene merkeze, diğeri de Büyük Doğanlı köyünden Ordu ilinin Öceli köyüne göç edip yerleşmiştir. Ailenin Sürmene koluyla bağları tümüyle kesilen akrabasının, Ordu'dan, başta İstanbul olmak üzere dışarı göç verdiği belirtilmiştir.

⁴⁰ Bilgin, *a.g.e.*, s. 35'te 81 nolu dipnot.

M.A. isimli katılımcı, “Soyumuz Türk boylarından olan, Çerkez boyundan gelmektedir” ifadesiyle kendini ve kökenini tanımlamıştır. Kendi ifadesine göre dedeleri Kafkasya’dan göç ederek önce Niğde’ye yerleşmişlerdir. Burada “uzun yıllar” ikamet ettikten sonra üç hane olarak Trabzon’a göç etmişlerdir. Niğde’de akrabadan kalanlar olmuş ise de, görüştikleri kimse bulunmamaktadır. M.A. Niğde’den gelen ailesinin Trabzon’da Of, Akçaabat ve Çilekli köylerine dağıldığını belirtmektedir. Benzer bir şekilde bu aile de Seferberlik döneminde Çorum’a kadar göç etmek zorunda kalmıştır. Çorum’daki zorlu iki yıldan sonra aile erkekleri tekrar savaşa gitmişler ve dönüşte tekrar Trabzon’a avdet etmişlerdir.

B.Y. isimli katılımcının dedesi Trabzon/Beşikdüzü’nden olup, Zonguldak’a göç etmiş ve burada Arnavutluktan göç etmiş bulunan Arnavut asıllı bir kadınla evlilik yapmış, B.Y. de bu ailenin torunu olarak dünyaya gelmiştir.

İ.A. isimli katılımcı, dedelerinin “7 kardeş” olarak Konya’dan Trabzon/Araklı’ya geldiklerini beyan etmektedir. Aile üyeleri zaman içinde çoğalmış ve yurtiçinde İstanbul ve yurtdışında Hollanda ve Almanya başta olmak üzere birçok başka yere dağılmışlardır.

B.K. isimli katılımcının büyük dedesi Osmanlı Devleti’nce Kayık ustası olarak Konya’dan Mısır’a gönderilmiştir. Mısır’daki iç karışıklıklar sonucu tekrar görevlendirmeye Trabzon’a gönderilmiştir. Aile burada birçok kapsam dışı evlilik yapmış olup, bugün Sinop, Çarşamba ve Terme’ye dağılmış durumdadır.

A.D. isimli katılımcı aile büyüklerinin 52 hane halinde Yunanistan’dan nüfus mübadelesiyle Trabzon’un Maçka ilçesine geldiklerini beyan etmiştir. Aile üyelerinden Uşak ve Sivas’a kız verildiği, benzer kapsam dışı evliliklerin mevcut olduğu belirtilmiştir.

M.Ö. isimli katılımcı ailesinin 1792 yılında Osetya’dan Türkiye’ye göç etmiş olduğunu ve üç kol halinde Trabzon, Erzurum ve Maraş’a dağıldığını belirtmiştir. Trabzon’dakiler Akçaabat’ta yaşamakta olup, kapsam dışı evliliklere açıktırlar ve böylesi evlilikler mevcuttur. Ailenin Erzurum ve Maraş kollarıyla her hangi bir teması söz konusu değildir.

O.Ö. isimli katılımcı dedelerinin 1850 yıllarında Tunceli’den Trabzon’un Yomra ilçesine göç ettiğini beyan etmiştir. Dedelerinin Alevi olduğunu ama Trabzon’da kapsam dışı evliliklerle bu kimliğin dönüşüme uğradığını belirtmiştir. İlk başlarda Alevioğlu denen aileye zamanla Alioğlu denir olmuştur.

A.P. isimli katılımcı aslen Rizeli olup, 1970’li yıllarda buradan İstanbul’a göç etmişlerdir. İstanbul’un Fatih ilçesinde oturan aile, burada kalabalık nüfusa sahip bulunan Siirtlilere kız vermek suretiyle onlarla hısımlık kurmuşlardır.

M.Y. isimli katılımcı Adana/Kadirli’den olup aslen Varsak Türküdür. Bununla beraber Anadolu’nun hemen bütün renkleriyle sıhriyet kurulduğu anlaşılmaktadır. Babaannesinin anne tarafı Arap, baba tarafı Kürt’tür. M.Y.’nin annesi Arap Alevisi’dir. Dolayısıyla M.Y.’nin anne ve baba tarafından Türk, Kürt ve Arap olmak üzere bir çok etnik köken ve dini mezhepten

insana dayanması söz konusudur.

S.U. isimli katılımcının dedesi aslen Selanikli bir Arnavut'tur. Selanik elden çıkınca İstanbul'a taşınan aile büyüğü burada Tosya kökenli bir aile ile sıhriyet kurmuştur. S.U. bu evlilikten doğmuş üçüncü kuşak bir Arnavut ve ikinci kuşak bir Türk'tür.

E.Ö. isimli katılımcı Kafkasya'dan Rize/Ardeşen'e geldiklerini beyan etmiş ve Laz olduğunu belirtmiştir. Katılımcının ailesi kapsam dışı evliliklere açıktır. Nitekim kendi babası Laz iken, annesinin Giresunlu ve Türk olduğunu vurgulamıştır.

S.A. isimli katılımcının dedeleri Selanik göçmenidir. Dedesi Çanak-kale'de dünyaya gelen S.A.nın babası Gaziantep'te, amcalarıysa Bursa'da ikamet etmektedir. Akraba içinde Hollanda vatandaşlarıyla evlilik yapanlar mevcuttur. Aile dağılmış olup, yakın ilişkiler kaybolmuştur.

G.G. isimli katılımcı aslen Erzincan/Tercanlıdır. Dedesinin babası burada bir Ermeni kadınla evlilik yapmış olup, kendisi de bu evlilikten oluşan ailenin torunudur. G.G.nin dedesi önce Ankara/Altındağ'a göç etmiş, oradan da çalışmak üzere gittiği Almanya'ya yerleşmiştir. Babası ise, Türkiye'ye döndükten sonra önce Ankara'ya sonra Edirne'ye ve en nihayet İstanbul'a yerleşmiştir.

S.K. isimli katılımcı dedelerinin Kafkasya'dan Rize'ye göç etmiş Laz kökenli bir aile olduğunu beyan etmiştir. Laz olmayanlarla evliliklere açıktırlar ve böylesi evlilikler mevcuttur. Aile üyeleri Rize'den sonra Türkiye'nin Samsun, Erzincan, Çankırı, İzmir gibi başka illerine dağılmış durumdadırlar.

On altı katılımcının her birinde de aileyi karakterize eden en önemli özellikler göç, kapsam dışı evlilikler ve Anadolu'nun dört bir etrafına dağılma, nihayet bu üç realitenin bir sonucu olarak, etnik köken ve aile çevresinden uzaklaşarak, yeni sosyal ortamlarda yeni sosyal bağlar kurma şeklinde tezahür etmektedir. Kitlesele göçle başlayan bu sıralı sürecin kırılma noktasının "kapsım dışı evlilikler" (intermarriages) diye nitelendirdiğimiz, etnik, dini, mezhepsel, coğrafi köken dışından insanlarla evlilikler olduğuna şüphe yoktur ve Anadolu bunun zengin örnekleriyle doludur. Çeşitli araştırmalar buna vurgu yapmaktadır.⁴¹ Kitlesele göçle başlayan bu uzun ve çetrefilli süreçte kapsam dışı evlilikler en önemli biçimsel dönüşümü temsil ederken; diğer yandan da niteliksel dönüşümün önündeki engelleri kaldıran ve bir dizi yeni sosyal dönüşümün yolunu açan etki gösterir. Bunlardan en önemlileri, feodal bağlardan modern ilişkilere uzanma, tarım ekonomisinden sanayi, ticaret ve hizmet ekonomisine geçiş, mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya evrimle ve nihayet cemaat yapılarından cemiyet yapılanmasına geçiş en önemli sosyal dönüşümlerdir. Bütün bunların sonucu olarak son yüz yıllık

⁴¹ Aydın, "Amacımız Devletin Bekası", s. 35.

süreçte etnik, dini, mezhepsel, bölgesel ve benzeri kimliklerin yerine, yüzyılın geçerli kimliği olarak ulusal kimliğin inşa olduğu açıkça görülmektedir.

Tartışma ve Sonuç

Bütün bu bilgiler, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti dönemi Anadolu nüfusunun, Osmanlı halkının özel bir konsantre hali olduğunu göstermektedir. Söz konusu nüfus konsantrasyonu öncelikle nicel bir olgudur. Osmanlı Devleti'nin 3 ila 6 yüzyıl hüküm sürdüğü Anadolu çevresi coğrafyalardan merkeze doğru kitlesel bir nüfus aktardığı anlaşılmaktadır. Öyle ki, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti nüfusunun kabaca yarısının 1829-1927 sürecinde Anadolu'ya göç edenlerin kendi aralarında ve yerli halkla yaptıkları evliliklerin sonucu olduğu söylenebilir.

Diğer yandan, söz konusu nüfus konsantrasyonu aynı zamanda nitel bir duruma da işaret etmektedir. Bu nüfus tümüyle bir birinden uzak bir nüfus değildir. Farklı coğrafyalarda yaşamakla birlikte, hepsi Osmanlı tebaasıdır. Ne var ki, bütün Osmanlı tebaası halklar bu devletin merkezine göç etmedikleri gibi, bunu Ortodoks Slavlar gibi çok aykırı bir durum olarak görenler, hatta Ermeniler gibi bu merkezden göç edip Anadolu dışına çıkanlar da vardır. Dolayısıyla söz konusu nüfus konsantrasyonunu sağlayan göçlerin prensibi sadece siyasi ilişkilerle sınırlı olmaktan uzaktır. Bu göçleri dinamize eden bir diğer prensip dini inançlardır. Göç edenlerin tamamı Müslüman Osmanlı tebaasıydı. Ne var ki, bütün Müslümanların göç etmediği de çok açık bir gerçektir. Müslüman Arap coğrafyalardan hemen hiç göç yoktu. O halde Anadolu'ya yönelen Osmanlı göçlerinin siyasi ve dini prensiplerin özel bir bağlamda kesiştiği noktada bulunan Müslüman halkların göçü olduğu belirtilmelidir. İslami kimliği Osmanlı ile başlayan Balkan ve Kafkas halkları bu kesişimin merkezinde bulunmaktadır. Bunlardan da özellikle Balkanlarda Boşnaklar ve Arnavutlar, Kafkaslarda ise Gürcüler ve Çerkezler kayda değer örneklerdir.

Bu göçlerin, son derece karmaşık ve çelişkili bir şekilde Anadolu'ya *Modern Türk Kimliğini* de beraberinde getirdiği söylenebilir. Zira Modern Türk Kimliğinin ilk önce Balkanlarda, sırf Müslüman olduğu için "Türk" olarak ötekileştirilen ve PanSlavizm nefretine maruz kalan Balkan Müslümanları arasında mayalandığını söylemek mümkündür. Bu Türk Kimliği, etnik veya soy bağlı olmaktan çok, dönemin siyasi hadiseleriyle ilişkili bir kimliktir. Yine bu Türk Kimliği, etnik, soy veya ırki kaygılardan uzak olarak, tümüyle politik gelişmelere endeksli ötekileştirilmenin Balkan Müslümanlarınca zaman içinde içselleştirilmesinden ve ardından kültürleştirilmesinden ibarettir. Etnik PanSlavizm, Balkanlarda çelişkili bir şekilde, etnik olmayan modern Türk

Kimliğini üretmiştir. Nitekim E. J. Zürcher'in de tespit ettiği üzere,⁴² Mustafa Kemal Atatürk'ün soyu esas almak yerine beyanı esas alarak, "Ne mutlu Türküm diyene" vurgusu yapması, tam da bu tarihsel, kültürel arkaplanın özlü bir şekilde terennüm edilmesinden ibarettir.

Son iki yüzyılda Osmanlı coğrafyasından, Anadolu'ya gerçekleşen iç göç olgusunun izleri, diğer bölgelerde olduğu gibi, Doğu Karadeniz özelinde, Trabzon ve Bayburt merkezli olarak da son derece açık bir şekilde gözlemlenebilir. Trabzon ve Bayburt gibi orta ve küçük ölçekli Anadolu şehirlerinde bile nüfus bileşiminin, altı asırlık Osmanlı nüfus hareketlerinin izlerini taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda özellikle son iki yüzyıldaki nüfus konsantrasyonu burada da kendisini hissettirmektedir.

Bu çalışma, günümüz Anadolu nüfusunun kabaca yarısının Selçuklu ve Osmanlı Anadolu'su, diğer yarısının da Osmanlı Devleti topraklarının özellikle Balkanlar ve Kafkaslar bölgesi menşeli olduğunu göstermektedir. Her ikisinde de hem Orta Asya kökenli Türk nüfus ve hem de son bin yılda kültürleşerek Türkleşmiş kadim Anadolu ve Balkan, Kafkas halkları bulunmaktadır. Her iki kategori arasındaki ve her biri içindeki sosyal mesafe, çapraz sosyal ve kültürel bağlarla birbirine yakınlaştırılmış ve sosyal bütünleşmeyle sonuçlanmıştır. "Anadolu Mayası"⁴³ olarak da nitelendirilen bu sosyal bütünleşmenin özü, İslamlaşan bölge toplumlarının yaşadığı göç olgusudur.⁴⁴

Bu göçün içerisinde, sırasıyla alt kültürlerin karşılaşması, kültürel alışveriş, ortak değerlerin paylaşımı, komşuluk, kız alıp-verme, bir arada yaşama tecrübesi, kültürel zenginleşme, ortak bir yaşama tarzı inşası, kader birliği ve nihayet sosyal bütünleşme yoluyla modern manada bir "milletleşme" toplumsal süreçleri vardır. İşte bugün Türkiye Cumhuriyeti'ni meydana getiren nüfusun kemiyet ve keyfiyeti daha çok bu göçler ve bu toplumsal süreçler eşliğinde ortaya çıkmış bir yeni ve kendine özgü toplumsal olgudur.

KAYNAKLAR

AKTÜRK, Şener, *Almanya, Rusya ve Türkiye'de Etnisite Rejimleri ve Milliyet*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015.

ALBAYRAK, Haşim, *K. Maraş-Trabzon Kardeşlik Köprüsü ve Saçaklızadeler*, Babiâli Kitaplığı, İstanbul 2009.

⁴² Erik Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*'den aktaran, Murat Somer, *Milada Dönüş: Ulus-Devletten Devlet Ulusa Türk ve Kürt Meselesinin Üç İkilemi*, İstanbul 2015, s. 150-155.

⁴³ Yalçın Koç, *Anadolu Mayası*, Ankara 2007.

⁴⁴ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul 2013, s. 9-70.

ALPTEKİN, M. Yavuz, “Bayburt’ta bir Sosyal Bütünleşme Örneği: Demirözü’nün Demografik, Ekonomik, Etnik ve Sosyal Yapısı”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 6, Bahar 2009, ss. 113-160.

AYDIN, Mustafa, *Siyasetin Sosyolojisi*, Açılım Kitap, İstanbul 2011.

AYDIN, Suavi, “Amacımız Devletin Bekası” *Demokratikleşme Sürecinde Devlet ve Yurttaşlar*, TESEV Yayınları, İstanbul 2009.

BİLGİN, Mehmet, *Doğu Karadeniz’de Bir Derebeyi Ailesi Sarmalizadeler (Sarallar)*, Serander Yayınları, Trabzon 2006.

BİLGİN, Mehmet, *Doğu Karadeniz: Tarih-Kültür-İnsan*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.

BOSTAN, M. Hanefi, *Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz’de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı*, Nöbetçi Yayınları, İstanbul 2012.

BOSTAN, M. Hanefi, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002.

COŞAR, A. Mevhibe, “Trabzon’daki Aile Hikâyelerinde Üç Kardeş Anlatısı”, *Karadeniz Araştırmaları*, C:6, S:21, Bahar 2009.

ÇAVDAR, Tevfik, *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla “...Vaziyet ve Manzara-i Umumiye”*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1971.

DEMİRCİOĞLU, Sezgin.-BİLGİN, Süleyman, (Haz.), *Of Nüfus Defteri (1834)*, İstanbul 2011.

EMECEN, Ferudun, *Doğu Karadeniz’de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi: Şal pazarı-Beşikdüzü*, Serander Yayınları, Trabzon 2010.

ESSER, Hartmut, “Integration and Ethnic Stratification”, Hartmut Esser vd. (Ed.) *Towards Emerging Ethnic Classes in Europe?* Freudenberg Stiftung GmbH., Weinheim 2000, ss. 56-66.

FUKUYAMA, Francis, *Ulus İnşası*, Çev. Hasan Kaya, Profil Yayınevi, İstanbul 2012.

GÜMÜŞÇÜ, Osman, “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Oğuz Boy Adlı Yerleşmeler”, *Türkler*, C: VI, s. 358-364.

HIPPLER, Jochen, (Ed.), *Ulus İnşası*, Çev. Algan Sezgintüredi ve Burhan Şayli, Versus Kitap, İstanbul 2007.

Hüseyin Nihal ve Ahmet Naci, “Anadolu’da Türklere Ait Yer İsimleri”, Çev. Veysel Usta-Ercan Demir, *Turan İlim, Fikir ve Siyaset Dergisi*, S: 3, (2005), s.175-184.

İBRET, B. Ü. “Çankırı’daki Köy Adları Üzerine Coğrafi Açından Bir İnceleme”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, S: 7, Ocak 2003, ss. 53-80.

KARPAT, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

KARPAT, Kemal H. *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

KOÇ, Yalçın, *Anadolu Mayası*, Cedit Neşriyat, Ankara 2007.

LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.

MEMİŞ, Ekrem, *Eskiçağda Türkler*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005.

OKUR, Mehmet-USTA, Veysel. "Karadeniz Bölgesi'nin Demografik Yapısına Dair Bir İnceleme", *History Studies*, V. 1/1, 2009, ss. 38-70.

ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987.

ÖNDER, Ali Tayyar, *Türkiye'nin Etnik Yapısı Halkımızın Kökenleri ve Gerçekler*, Fark Yayınları, Ankara 2007.

ÖZKIRIMLI, Umut, *Milliyetçilik Kuramları (Eleştirel Bir Bakış)*, DoğuBatı Yayınları, Ankara 2008.

PRENNE, Henri, *Ortaçağ Kentleri*, Çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yayınevi, İstanbul 2002.

ROUX, Jean Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul, ts.

SOMER, Murat, *Milada Dönüş: Ulus-Devletten Devlet Ulusa Türk ve Kürt Meselesinin Üç İkilemi*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015.

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar*, TDAV Yayınları, İstanbul 1999.

TANOĞLU, Ali, *Nüfus ve Yerleşme*, C: I. Taş Matbaası, İstanbul 1969.

UMAR, Bilge, *İlkçağda Türkiye Halkı*, İnkilap Kitabevi, İstanbul 1999.

YILDIRIM, Yetkin, Karpaz, Kemal H. (Ed.), *Osmanlı Hoşgörüsü*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

